

MİLLİ LEKSİKOQRAFIYAMIZIN YENİ UĞURU: "TÜRK MƏNŞƏLİ ARXAİZMLƏR LÜĞƏTİ"

QIZILGÜL ABDULLAYEVA
Filologiya elmləri doktoru

Lüğətçiliyin tarixi çox qədimə gedib çıxa da, bu lüğətlərin rüseyim halında mövcudluğu heç kəsdən gizli deyil. Mükəmməl lüğətçilik XI əsrdən götürülür. Bu, Qətran Təbrizinin "Lüğəti-fürs" əsəridir. Amma unutmayaq lazımdır ki, elm ələmində müxtəlif adlarla - "Lüğəti-Qətran", "Fərhəngi-Qətran", "Təfəsis fi lüğətül-fürs", "Təfəsis" kimi tanınan bu lüğət türk dilinin deyil, fars dilinin ilk izahlı lüğətidir. Türk lüğətçiliyinin tarixi də XI əsrə təsadüf edir. Bu, M. Kaşğarının "Divanü-lüğət-it türk" əsəri ilə başlayır və sevincirici haldır ki, inkişaf bu günə qədər də davam edir. İnteqrallıqla yanaşı diferensiallığa da imza atan bu lüğətlər bir tərəfdən əməli-təbii, digər tərəfdən isə elmi-nəzəri mahiyyət kəsb edir. Ona görə də növlərindən asılı olmyaraq lüğətlərin hamısı elmi zəmin üzərində dayanır. Bu da faktır ki, müasir lüğətlərin hazırlanması səslil dil əsasında reallığa əvəzsiz, dilimizin tarixi keçmişini qovuşursa, dilimizin tarixi keçmişini qovuşdurən lüğətlər səssiz dil əsasında müəyyənlik qazanır. Odur ki, sonuncu lüğətlərin hazırlanması daha ağır və daha gərgin zəhmətin yekunu olaraq sonucun və nəhayətdə elm ələminə təqdim edilir. Elə bu səbəbdən dilimizin tarixi keçmişinə dönüş və oradan əliboş deyil, əlidlə qayıtmaq hər tədqiqatçının həddinə deyil. Bu yol məşəqqətli bir yaradıcılıq yoludur. Belə lüğətlər dilimizin tarixi keçmişini öyrənmək baxımından çox, həm də lap çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə lüğətlərdən biri də yenicə ərəşəyə gələn və lüğətçilik tarixinə imzalı qədəm basan "Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti"dir. Azərbaycan yazılı abidələrinin bizə miras qalan materialları əsasında reallaşan lüğət Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Azərbaycan dilinin tarixi" şöbəsində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xədicə xanım Heydərovanın rəhbərliyi altında hazırlanıb. Müasir dövr onilliklər əsasında öyrənilməyi halda, klassik dövr yüzilliklər əsasında tədqiqatə cəlb olunur. Dilimizin tarixi keçmişindən qayıdan bu lüğət də 600 illik bir zaman kəsiyini - XIII-XVIII əsrləri əhatə edən ədəbi-bədii dil nümunələrini özündə cəmləşdirir. Əlifba nizamı ilə A, B, C, Ç, D, E, Ə hərfləri ilə

başlayan sözlərlə əhatələnən bu lüğətin hələlik I cildi elm camiasının istifadəsinə verilib. Tərtibçilər A, B, C, Ç başlanğıçlı leksik vahidləri toplayan və şərhlərə birlikdə lüğətə daxil edən "Azərbaycan dilinin tarixi" şöbəsinin müdiri fil.ü.f.d., dos. Xədicə Heydərova və D, E, Ə ilə başlayan sözləri qeydə alan və müvafiq elmi izahlarla onları lüğətdə realizə edən şöbənin aparıcı elmi işçisi fil.ü.f.d., dos. Teyyub Quliyevdir.

Həmişə bəllidir ki, lüğətlər leksikoqrafik mahiyyət daşıdığından onlar əsasən leksik dil faktları ilə müəyyənlik qazanır. Amma bu da faktır ki, qrammatikanın özünəməxsus bir avtonomiya təşkil etməsinə baxmayaraq, onun fonetika və leksika ilə əlaqə zənciri qırılmazdır. Bizə görə, leksikoqrafiyanın da bir tərəfdən semasiologiya, terminologiya, digər tərəfdən isə fonetika, qrammatika ilə bağlılığı şəxsizdir. Yəni lüğət sadəcə quru bir "Sözlük" adını daşmır. Bu sözlərdə türkün dili, türkün yaşayış coğrafiyası, türkün tarixi, türkün etnoqrafiyası, türkün hüquqi dövlətçilik ənənələri, türkün məişəti, türk mədəniyyətinin tarixi izləri... yadır. Məsələ burasındadır ki, yaradıcı kollektiv dilimizin tarixi keçmişini üçün hər biri əvəzolunmaz dəyər daşıyan bu faktlara söykənərək onların tərkib komponentlərini də unutmur, onlara biganə qalmır. Belə ki, Xədicə xanım öz komandası ilə birlikdə leksikologiyanın qrammatika ilə əlaqə zəncirini də lüğətdə mühafizə edir. Nəticədə dilimizin tarixi keçmişini bu yəndən də oxucu kütləsinə tanıtdırmaqdan vaz keçmədiyi aşkarlanır. O, bizi dilin arxaik qatında yer alan leksik vahidlərlə yanaşı, həm də arxaikləşmiş morfoloji göstəricilərlə tanış edir. Təbii ki, onların tərkibində bildiklərimiz də kifayət qədərdir (söhbət ixtisas sahiblərindən gedir), amma bilmədiklərimiz də az deyil. Belə olan halda, lüğətdə qeydə alınan arxaik sistemdə bir tamlama ilə qarşı-qarşıya dayanır və bunu leksikoqrafiya sahəsi üçün bir uğur kimi qəbul edirik. Sevincirici haldır ki, təqdim olunan dil faktları məhz ilkin mənbələrdən seçmə əməliyyatı ilə lüğətə daxil edilir. Və elə bu da dilimizin tarixinin bu yəndən daha dəqiq öyrənilməsinin təminatçısına çevrilir.

"Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti" kollektiv yaradıcılıq məhsuludur. Bu o deməkdir ki, lüğətin çap edilmiş və yaxud çap ediləcək hər səhifəsində bir alim əməyi var. Əməkdar elm xadimi, fil.e.d., prof. Qəzənfər Kazımın,

fil.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, fil.ü.f.d., dos. Vahid Adilov, fil.ü.f.d., dos. Vahidə Cəfərzadə, fil.ü.f.d., dos. Teyyub Quliyev, fil.ü.f.d., dos. Aynur Paşayeva, fil.ü.f.d., dos. Türkan Əsgərova, fil.ü.f.d. Reyhan Mədətova, fil.ü.f.d. Aynur Mahmud, fil.ü.f.d. Elnurə Abbasova, böyük elmi işçi Rəşxanə Babazadə "Azərbaycan dilinin tarixi" şöbəsinin müxtəlif mənbələrdən seçmələr apararaq çox hörmətli, zəhmətsevər, savadlı və bacarıqlı əməkdaşlardır. İstisnaları nəzərə almasaq, şöbənin əməkdaşları tərəfindən lüğətdə qeydə alınan bu leksik faktlar daha çox bədii dilin üzərində köklənir. Yəni seçilənlər əsasən klassik ədəbi-bədii dil nümunələrinin payına düşür. Bu da təsadüfi deyil. Çünki dilimizin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində ən böyük ağırlıq həmişə bədii üslubun çiyində olub. Özü də aparıcılığa imza atan bədii üslubun məhz nəzm qolu olub. Onu da qeyd edək ki, seçilən və lüğətdə yerbəyər olan bu sözlər kontekstdən kənar adı leksemlər kimi görünəndə, əslində onlar vaxtilə mətnin poetik ağırlığını öz üzərinə götürən, həm klassik bədii dilin gücünü, həm də klassik bədii dilin tarixi gücünü nümayiş etdirən, ən mühümü xəlqilik axarına yol açan dil faktları olub. Bizi razı salan xüsusi cəhət lüğətdə verilən dil vahidlərinin kontekstlə təmas qurması və nəticə olaraq faktoloji mahiyyət daşmasıdır. Yəni komponent olaraq birinci sözlər, daha sonra onların kontekst daxilində təqdimi həyata keçirilir. Beləliklə, leksem əlifba sırası ilə öz yerinə oturdulur, təbii ki, qarşısında mənə tutumu verilir və ən nəhayət, sübutedici fakt olaraq beyt təqdim edilir. Nəticədə sözün mətn daxilində daşdığı semantikasının reallığına şübhə yeri qalmır. Lüğətdə bir başqa priyom yönləndirmə üsuludur. Təbii ki, burada əsas qayə oxucuları ehtiyac duyulan bezi leksemlər haqqında daha ətraflı məlumatlarla bilgiləndirməkdən ibarətdir. Klassik ədəbiyyata yaxından bələdlilik, elmi dəqiqlik, nəzəri hazırlıq və ondan yerli-yerində, özü də qaydasında istifadə birinci səhifədən sonuncu səhifəyə qədər bu lüğəti müşayiət edir. Fikrimizcə, bir tərəfdən sadalananların sintezi, digər tərəfdən elm camiasında məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə tanınan Xədicə Heydərovanın bir leksikoqraf kimi yetkinliyi və bu sahədə artıq şəxsi imzaya malikliyi lüğətin mükəmməlliyinin var olmasını şərtləndirir.

Kitab rəflərimizi hər yəndən bəzəyəcək bu lüğət hələlik Ə başlıqlı lüğəvi dil nümunələri ilə sonucunab. Lüğətin I cildi 467 səhifəlik həcm çoxluğu ilə oxucuların istifadəsinə verilib. Bu ona işarə edir ki, tədqiqatçılar dilimizin tarixi keçmişindən əliboş qayıtmayıb. Məhz əldə cəmləşən bu zəngin faktik dil materialı sayəsində Xədicə xanım Heydərova başda olmaqla onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən alim ordusundan elmi mühitin gözləntisi boşa çıxmayıb. Onu da vurğulayaq ki, lüğətdə yer alan türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrinin o tarixi dövrlər üçün əslində arxaizm kimi qəbulu absurdur. Çünki klassik dövr üçün həmin dil faktlarının arxaizm kimi sübutu qeyri-mümkündür. İnanırıq ki, bu lüğəvi dil nümunələri məhz müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə arxaizm kimi sənədləşdirilib. Təbii ki, məhz bu reallıq bizim üçün qəbul ediləndir. Onu da deyək ki, əldə edilən uğur təkəcə bu şöbənin adı ilə deyil, həm də Dilçilik İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədlinin adı ilə, onun işçilərinə arxa-dayaq durması, onlara qol-qanad verməsi, işçilərinin zəhmətini yüksək qiymətləndirməsi, ərəşəyə gələn əsərlərin nəşrinə yardım etməsi ilə bağlıdır. Çünki onun rəhbərliyə gəlişindən sonra bu elm ocağı yeni bir abi-hava ilə tənzimlənib. Elə buna görə də əməkdaşların özünə güvənci artır. Bizə görə, bu güvənc elmi məslək yolunda onları heç vaxt tərk etməyəcək və eyni mükəmməlliklə lüğətin II və III cildləri bizlərə ərmağan ediləcək. İnanırıq ki, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xədicə xanım Heydərovanın rəhbərliyi altında ərəşəyə gələn "Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti"nin çap edilmiş və çap ediləcək növbəti cildləri milli leksikoqrafiya ənənələrini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək yolunda elmə öz töhfəsini əsirməyəcəkdir.

PS: Belə məşəqqətli bir işin öhdəsindən bacarıqla gəldiyi və dilimizin tarixi keçmişindən getdikləri paya bilgi baxımından bizi də şərik etdikləri üçün "Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti"nin I cildinin tərtibçilərinə - "Azərbaycan dilinin tarixi" şöbəsinin müdiri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xədicə xanım Heydərovaya və şöbənin aparıcı elmi işçisi fil.ü.f.d., dos. Teyyub Quliyevə təşəkkür edir və onların növbəti uğurlarının şahidi olmaq istəyirik.